PREDGOVOR K NOVI IZDAJI (1990) STRUKTURNIH SPREMEMB JAVNOSTI

JÜRGEN HABERMAS

Jürgen Habermas je profesor na oddelku za filozofijo Univerze Johanna Wolfganga Goetheja, Dantestraße 4-6, D-6000 Frankfurt am Main.

Naslov izvirnika: J. Habermas, Vorwort zur Neuauflage 1990. V J. Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. Frankfurt: Suhrkamp. Objavo prevoda, ki sta ga pripravila S. Spilchal in A. Škerlep, je ljubeznivo omogočil profesor J. Habermas, za kar se mu iskreno zahvaljujemo, prav tako založbi Suhrkamp.

Nastanek in pojem meščanske javnosti

I. Iz uvoda k prvi izdaji (1962) je razvidno, da je bil moj prvi cilj izpeljati idealni tip meščanske javnosti iz zgodovinskih kontekstov angleškega, francoskega in nemškega razvoja v 18. in zgodnjem 19. stoletju. Zgodovinsko specifična razčlenitev pojma zahteva stilizirano predstavitev posebnih značilnosti iz sicer mnogo kompleksnejše družbene realnosti. Kot pri vsaki sociološki posplošitvi so izbira, statistična relevantnost in tehtanje zgodovinskih trendov in primerov problem, ki prinaša velika tveganja predvsem tedaj, kadar niso upoštevani viri kot v zgodovinopisju, ampak se zanaša na sekundarno literaturo. Zgodovinarji so mi upravičeno očitali "empirične deficite". Delno me je pomiril Geoffrey Eley s prijateljsko sodbo v svojem izčrpnem in podrobnem prispevku na konferenci: "On rereading the book..., it is striking to see how securely and even imaginatively the argument is historically grounded, given the thinness of the literature available at the time" (Eley 1989).

Temeljne poteze moje analize potrjuje Wehlerjeva sumarna predstavitev obsežne literature. V Nemčiji se je ob koncu 18. stoletja izoblikovala "majhna, vendar kritično razpravljajoča javnost" (Wehler 1987, 303–331). S splošno bralno publiko, ki so jo tvorili predvsem meščani in ki je presegala (re)publiko izobražencev (Gelehrtenrepublik) ter se ni omejevala na ponavljajoče se intenzivno branje maloštevilnih standardnih del, ampak je svoje bralne navade usmerjala na tekoče nove izdaje, pa je hkrati iz jedra zasebne sfere nastala relativno gosta mreža javnega komuniciranja. Skokovito naraščajočemu številu bralcev ustreza bistveno povečana proizvodnja knjig, časopisov in časnikov, naraščanje števila piscev, založb in knjigarn, ustanavljanje laičnih knjižnic in bralnih kabinetov ter še zlasti bralnih društev kot družbenih vozlišč bralne kulture. Medtem je bila priznana tudi relevantnost v nemškem poznem razsvetljenstvu nastajajočega življenja v združbah (Vereinswesen); pomen za prihodnji razvoj je doseglo bolj s svojimi organizacijskimi oblikami kot pa z manifestnimi funkcijami (von Dülmen 1986). Razsvetljenska društva, izobraževalna združenja, prostozidarske lože in redi razsvetljenih so predstavljali združenja, ki so se konstituirala s svobodnimi, tj. zasebnimi odločitvami

ustanovnih članov, temeljila na prostovoljnem članstvu in navznoter prakticirala egalitarne oblike občevanja, svobodo razpravljanja, večinsko odločanje itd. V teh gotovo že meščansko ekskluzivno nastalih združbah so se lahko uveljavljale norme politične enakosti prihodnje družbe (Eder 1985, 123 in naprej).

Francoska revolucija je sprožila politizacijo sprva literarno in umetnostno-kritično usmerjene javnosti. To ne velja samo za Francijo (glej Francois, Censer in Retat v Koselleck in Reichardt 1988), ampak tudi za Nemčijo. "Politizacija družbenega življenja", vzpon mnenjskega tiska, boj proti cenzuri in za svobodo mnenja označujejo funkcijske spremembe razširjajoče se mreže javnega komuniciranja do sredine 19. stoletja (Wehler 1987, 520–546). Cenzurna politika, s katero so se države nemške zveze bojevale proti institucionalizaciji politične javnosti in jo uspele odmakniti v leto 1848, je še bolj zanesljivo potiskala literaturo in kritiko v svitek politizacije. Peter U. Hohendahl (1985, pogl. 2 in 3) uporablja moj pojem javnosti za proučitev tega procesa v podrobnostih; že v propadu revolucije 1848 vidi cezuro za nastajajoče strukturne spremembe zgodnjeliberalne javnosti.

G. Eley opozarja na novejša proučevanja angleške socialne zgodovine, ki se dobro prilegajo predlaganemu teoretičnemu okviru analize javnosti, saj raziskujejo procese nastajanja razredov, urbanizacije, kulturne mobilizacije in nastajanja novih struktur javnega komuniciranja na liniji voluntary associations, ki so nastajale v 18. stoletju (Plumb 1974), in glede na popularni liberalizem v Angliji v 19. stoletju (Hollis 1974). Transformacijo kulturno rezonirajoče javnosti, ki je bila sprva določena z izobraženim meščanstvom, ki se je zanimalo za literaturo, v sfero, ki jo obvladujejo množični mediji in množična kultura, osvetljujejo zlasti komunikološke raziskave Raymonda Williamsa (1961; 1962).

Eley hkrati ponavlja in utemeljuje ugovor, da moja pretirana stilizacija meščanske javnosti vodi v neutemljeno idealizacijo, in sicer ne samo k pretiranemu poudarjanju racionalnih vidikov javnega komuniciranja, ki temelji na branju in je usmerjeno v razgovor. Celo če izhajamo iz določene homogenosti meščanske publike, ki za spopad med strankami v – sicer vedno razdeljenem, toda končno – skupnem razrednem interesu lahko vidi temelj za vsaj v načelu dosegljiv konsenz, je napačno govoriti o publiki v ednini. Ne glede na diferenciacije znotraj meščanske publike, ki jih je s spremembo optičnih distanc mogoče vpeljati tudi v mojem modelu, nastane drugačna podoba, že **od vsega začetka** računamo s konkurenčnimi javnostmi in pri tem upoštevamo dinamiko komunikacijskih procesov, ki so izključeni iz dominantne javnosti.

2. O "izključitvi" v Foucaultovem pomenu je mogoče govoriti, če gre za skupine, ki imajo **konstitutivno** vlogo za nastajanje določene javnosti. "Izključitev" dobi drugačen, manj radikalen pomen, če v istih komunikacijskih strukturah istočasno nastajajo številne arene, ko poleg hegemonične meščanske javnosti nastopajo druge subkulturne ali razredno specifične javnosti z lastnimi premisami, ki ne omogočajo nujno kompromisa. Prvega primera tedaj sploh nisem upošteval, drugega pa sem v uvodu sicer omenil, ne pa proučeval.

Z ozirom na jakobinsko fazo francoske revolucije in na čartistično gibanje sem govoril o nastavkih za "plebejsko" javnost in menil, da jo je mogoče zanemariti kot v zgodovinskem procesu podrejeno varianto meščanske javnosti. Toda kot posledica Thompsonovega pionirskega dela ***The Making of the English Working Class*** (1963) je nastala množica raziskav o francoskih in angleških jakobincih, o Robertu Ownu in dejavnosti zgodnjih socialistov, o čartisitih, tudi o levem populizmu v Franciji zgodnjega 19. stoletja, ki je postavila politično mobilizacijo kmečkih nižjih slojev in mestnega delavskega prebivalstva v drugačno perspektivo. V neposredni konfrontaciji z

mojim pojmovanjem javnosti je Günter Lottes raziskoval teorijo in prakso angleškega radikalizma v poznem 18. stoletju na primeru londonskih jakobincev. Lottes je pokazal, kako je pod vplivom radikalne inteligence in s pomočjo modernih komunikacij iz tradicionalne ljudske kulture nastala nova politična kultura z lastnimi organizacijskimi oblikami in praksami. "Nastanek plebejske javnosti s tem označuje specifično fazo v zgodovinskem razvoju življenjske vezi malomeščanskih slojev in slojev pod njimi. Po eni strani gre za varianto meščanske javnosti, ker se zgleduje po njej. Po drugi strani gre za več kot to, ker razvija emancipacijski potencial meščanske javnosti v novem socialnem kontekstu. Plebejska javnost je na nek način meščanska javnost, ki je izgubila svoje socialne predpostavke" (Lottes 1979, 110; primerjaj Negt in Kluge 1972). Izključitev nižjih slojev, ki so postali kulturno in politično mobilni, zadeva prav pluralizacijo javnosti v njenem nastajanju. Plebejska javnost se oblikuje poleg hegemonske javnosti in je z njo povezana.

Na drugačen način deluje izključitev ljudstva v tradicionalnih oblikah reprezentativne javnosti. Tu predstavlja ljudstvo kulise, pred katerimi vladajoči stanovi, plemstvo, cerkveni dostojanstveniki, kralji itd. predstavljajo sami sebe in svoj status. S svojo izključitvijo iz reprezentirane oblasti spada ljudstvo med pogoje konstituiranja reprezentativne javnosti.

Še vedno menim, da ta tip javnosti (ki je le skiciran v 2. razdelku ***Strukturnih sprememb***) tvori zgodovinski temelj sodobnih oblik javnega komuniciranja. To kontrastiranje bi Richarda Sennetta lahko obvarovalo pred usmeritvijo njegove diagnoze razpada meščanske javnosti na napačen model. Sennett (1977) namreč uvršča nekatere poteze reprezentativne javnosti v klasično meščansko javnost; pri tem prezre specifično meščansko dialektiko notranjosti (Innerlichkeit) in javnosti, ki je z zasebnostjo meščanske intimne sfere, usmerjene v publiko, v 18. stoletju prišla tudi do literarne veljave. Ker ne razlikuje dovolj obeh tipov javnosti, je prepričan, da napovedani konec "javne kulture" lahko dokaže z zatonom oblik estetičnega igranja vlog distancirano neosebnega, ceremonijaliziranega samopredstavljanja. Vendar maskirano nastopanje, ki ne kaže zasebnih občutij, subjektivnosti nasploh, pripada visoko stiliziranemu območju reprezentativne javnosti, katere konvencije so se zlomile že v 18. stoletju, ko so se meščanski zasebniki izoblikovali v publiko in so tako postali nosilci novega tipa javnosti.

Vsekakor mi je šele veliko delo M. Bahtina ***Rabelais in njegov svet*** odprlo oči za **notranjo** dinamiko ljudske kulture. Očitno ta ni bile le kulisa, torej nekakšen pasivni okvir vladajoče kulture, ampak periodično ponavljajoči se, po vedenju nasilni revolt protiprojekta zoper hierarhični svet oblasti z njenimi uradnimi praznovanji in vsakodnevnimi disciplinami (Davis, 1987; Heers, 1986). Šele tak steroskopski pogled lahko razkrije, kako mehanizem izključevanja, ki izključuje in podreja, hkrati sproža protiučinke, ki jih ni mogoče nevtralizirati. Če enak pogled usmerimo na meščansko javnost, se mi kaže izključevanje žensk iz sveta, ki ga (ponovno) obvladujejo moški, drugače kot nekoč.

3. Ni bilo dvoma glede patriarhalnega značaja individualne družine, ki je hkrati tvorila jedro zasebne sfere meščanske družbe ter izvir novih psiholoških izkušenj k sebi usmerjene subjektivnosti. Medtem pa je vse obsežnejša feministična literatura izostrila naše zaznavanje patriarhalnega značaja same javnosti – javnosti, ki je kmalu prerasla bralsko publiko, v kateri so bile udeležene ženske, in prevzela politične funkcije (Hall 1985, 10; Lanes 1988). Vprašanje je, ali so bile ženske izključene iz meščanske javnosti **na enak način** kot delavci, kmetje in plebs, torej "nesamostojni" moški.

Obema kategorijama je bila odrekana enakopravna aktivna udeležba v oblikovanju političnega mnenja in volje. V razmerah razredne družbe je bila torej meščanska

demokracija od vsega začetka v nasprotju z bistvenimi premisami njenega samorazumevanja. To dialektiko je že mogoče zajeti s pojmi marksistične kritike oblasti in ideologije. Iz te perspektive sem raziskoval, kako se je spreminjal odnos med javnostjo in zasebno sfero v času ekspanzije demokratičnih pravic participacije in kompenzacije za razredno specifične neenakosti v socialni državi. Obenem pa je **ta** strukturna sprememba politične javnosti potekala brez vpliva na patriarhalno zaznamovan značaj celotne družbe. Enakost državljanskih pravic, ki je bila končno dosežena v 20. stoletju, je dotlej deprivilegiranim ženskam gotovo dala možnost za izboljšanje njihovega družbenega statusa. Vendar pa se s tem za ženske, ki so prek politične enakosti lahko začele uživati tudi dobrobiti socialne države, ni eo ipso spremenila tudi deprivilegiranost, povezana z askriptivno razliko med spoloma.

Emancipacija, za katero si je feminizem prizadeval dve stoletji in ki se je medtem široko uveljavila, pomeni tako kot socialna emancipacija mezdnih delavcev univerzalizacijo civilnih pravic. Vendar pa spremembe v odnosih med spoloma v nasprotju z institucionalizacijo razrednega konflikta ne zadevajo samo ekonomskega sistema, ampak tudi jedro zasebnega področja individualne družine. V tem se kaže, da je bila izključitev žensk za politično javnost konstitutivna tudi v tem smislu, da le-te niso naključno obvladovali moški, ampak sta bila njena struktura in njen odnos da zasebne sfere spolno specifično določena. Drugače kot izkjučevanje deprivilegiranih moških je imela izključitev žensk strukturno določujočo moč.

To tezo uveljavlja Carol Pateman v vplivnem članku, ki je prvič izšel leta 1983. Patemanova dekonstruira ustavnoteoretske utemeljitve demokratične pravne države, da bi pokazala, kako pravni racionalizem **paternalistično** izvajanje oblasti kritizira le, da bi **moderniziral patriarhat** v podobi bratske vladavine: "Patriarchalism has two dimensions: the paternal (father/son) and the masculine (husband/wife). Political theorists can represent the outcome of the theoretical battle as a victory for contract theory because they are silent about the sexual or conjugal aspect of patriarchy, which appears as non-political or natural" (Pateman 1988, 105; enako Gouldner 1976, 103). Patemanova ostaja skeptična glede enakopravne integracije žensk v politično javnost, ki je v svojih strukturah vse do danes ostala oprta na patriarhalne poteze zasebne sfere, ki so odtegnjene javni obravnavi: "Now that the feminist struggle has reached the point where women are almost formal civic equals, the opposition is highlighted between equality made after a male image and the real social position of women as women" (Pateman 1988, 122).

To prepričljivo razmišljanje kajpak ne zanikuje v samorazumevanje liberalne javnosti vgrajenih pravic do neomejenega vključevanja in enakosti, ampak se zanje zavzema. Foucault pojmuje pravila oblikovanja hegemoničnega diskurza kot mehanizme izključevanja, ki vsakič vzpostavljajo njihovega "drugega". V teh primerih ni nikakršnega komuniciranja med tistimi znotraj in tistimi zunaj. Med udeleženci diskurza in protestirajočimi drugimi ni skupnega jezika. Na tak način lahko obravnavamo odnos reprezentativne javnosti tradicionalne oblasti do razvrednotene ljudske protikulture: ljudstvo se je moralo gibati in izražati v **drugem** univerzumu. Zaradi tega sta bili tam kultura in protikultura med seboj tako povezani, da sta šli skupaj v zaton. Nasprotno pa se artikulira meščanska javnost v diskurzih, ki so se jim lahko priključili ne samo delavsko gibanje, ampak tudi od nje izključeni "drugi", torej feministično gibanje, da bi jih – in z njimi strukture javnosti same – od znotraj spremenili. Od vsega začetka so univerzalistični diskurzi meščanske javnosti temeljili na samoreferenčnih premisah; niso ostali imuni pred kritiko od znotraj, ker se od diskurzov foucaultskega tipa razlikujejo v potencialu za samotransformacijo.

4. Obe pomanjkljivosti, na kateri opozarja Eley, imata posledice za idealno-tipsko zasnovo modela meščanske javnosti. Sodobna javnost obsega različne arene, v

katerih s pomočjo tiskanih gradiv, ki posredujejo vzgojo, informacijo in razvedrilo, bolj ali manj diskurzivno poteka boj mnenj. V njih si ne konkurirajo samo različne stranke ohlapno povezanih zasebnikov, ampak že na začetku dominantna meščanska publika zadene ob plebejsko publiko. Če se resno upošteva feministična dinamika izključenega drugega, potem je model protislovne institucionalizacije javnosti v meščanski pravni državi (v 11. razdelku ***Strukturnih sprememb***) zasnovan preveč togo. Napetosti, ki nastajajo v liberalni javnosti, je treba jasneje postaviti v ospredje kot potenciale za samotransformacijo. Potem lahko tudi kontrast med zgodnjo politično javnostjo do sredine 19. stoletja in javnostjo socialno-državnih množičnih demokracij, ki je podvržena moči, izgubi del nasprotja med idealistično povzdignjeno preteklostjo in v kulturni kritiki izkrivljeno sedanjostjo. Ta implicitni normativni odklon je motil mnoge recenzente. Ni le posledica ideološkokritičnega nastavka kot takega, k čemur se bom še vrnil, ampak tudi izločitve vidikov, ki sem jih sicer omenjal, vendar podcenil njihovo važnost. Kajpak pa napačna ocena važnosti ne falsificira temeljnih smeri procesov transformacije, ki sem jih predstavil.

Strukturne spremembe javnosti: tri revizije

I. Strukturne spremembe javnosti so umeščene v transformacijo države in ekonomije. Le-to sem si tedaj zamišljal v teoretičnem okviru, kot je bil začrtan v Heglovi filozofiji prava, razčlenjen pri mladem Marxu in je vse od Lorenza von Steina v tradiciji nemškega državnega prava ohranil svojo specifično podobo.

Državnopravna konstrukcija odnosa med javno oblastjo, ki zagotavlja svobodo, in ekonomsko družbo, organizirano na temelju zasebnega prava, ima dva izvora: na eni strani predmarčno liberalno ustavno teorijo, ki je z jasno politično intenco nastala z ostro ločitvijo javnega in zasebnega prava, na drugi strani pa posledice spodletele "nemške dvojne revolucije 1848/49" (Wehler), tj. nastanek pravne države brez demokracije. E.W. Böckenförde osvetljuje za Nemčijo specifično zamudo v postopnem doseganju politične enakosti državljanov takole: "Z izoblikovanjem nasprotja med 'državo' in 'družbo' je nastopil problem **deleža** družbe v odločevalski moči države in njeni uporabi... Država postavlja posameznike in družbo v civilno svobodo, jih v njej vzdržuje z ustvarjanjem in varovanjem nove splošne pravne ureditve, toda posamezniki in družba niso dosegli **politične** svobode, tj. deleža v politični moči odločanja, skoncentrirani v državi, in institucionalizirane možnosti aktivnega vplivanja nanjo. Država kot organizacija oblasti je ostala nekako nespremenjena v sami sebi, tj. v sociološkem smislu so bili njeni nosilci kraljevina, uradništvo in vojska, delno tudi plemstvo, in je tako bila organizacijsko in institucionalno 'ločena' od družbe, ki jo je predstavljalo meščanstvo" (Böckenförde 1976, 190). To zgodovinsko ozadje tvori tudi kontekst za poseben interes za javnost, ki postane politično funkcionalno operativna samo toliko, kolikor so gospodarski akterji kot državljani sposobni usklajevati svoje interese oz. jih posploševati in s tem učinkovito preoblikovati državno oblast v medij samoorganiziranja družbe. Na to je mislil mladi Marx z idejo o reabsorpciji države v družbo, ki je sama postala politična. Ideja samoorganizacije, ki je usmerjana prek javnega komuniciranja svobodno povezanih članov družbe, zahteva (v prvem smislu) preseganje "ločitve" države in družbe, kot jo je skiciral Böckenförde.

Z državnopravno konstruirano ločitvijo je povezan drugi, splošnejši pomen, namreč izdiferenciranje tržno krmiljene ekonomije iz predmodernih ureditev politične oblasti, ki je od zgodnje moderne dobe spremljalo postopno uveljavljanje kapitalističnega načina produkcije in izoblikovanje sodobne državne birokracije. V retrospektivi liberalizma te razvojne spremembe konvergirajo v avtonomijo

"meščanske družbe" v Heglovem in Marxovem smislu, tj. v ekonomski samoregulaciji gospodarske družbe, ki je organizirana na temelju zasebnega prava in jo varuje pravna država. Ta model napredujočega ločevanja države in družbe, ki ne izraža več samo specifičnega razvoja nemških držav v 19. stoletju, ampak je celo bolj naslonjen na prototip angleškega razvoja, je dal ozadje, na katerem sem analiziral **obrat trenda** kasneje v 19. stoletju. Prepletanje države in ekonomije namreč spodmika tla socialnemu modelu meščanskega zasebnega prava in liberalnega razumevanje ustavnega prava (Grimm 1987). Dejansko negacijo tendence ločevanja države in družbe sem glede na njene pravne odseve koncipiral na eni strani kot neokoropratistično "podružbljanje države", na drugi strani pa kot "podržavljenje družbe", ki nastaja zaradi intervencionističnih politik zdaj aktivnih držav.

Vse to je bilo medtem mnogo natančneje raziskano. Tu naj spomnim le na teoretsko perspektivo, ki nastaja, ko se preskuša **normativni** smisel samoregulacije družbe, ki radikalno odpravlja ločitev države in ekonomske družbe, na **dejansko** nastali funkcionalni prepletenosti obeh sistemov. Vodil me je vidik potenciala družbene samoorganizacije, ki biva znotraj politične javnosti, in zanimale so me posledice teh kompleksnih razvojnih sprememb za državo blaginje in organizirani kapitalizem v družbah zahodnega tipa, in sicer posledice
- na zasebno sfero in družbene temelje zasebne avtonomije (2),
- na strukturo javnosti ter na sestavo in vedenje publik (3), ter
- na legitimizacijski proces same množične demokracije (4).

Iz teh treh vidikov v moji obravnavi v poglavjih 5 do 7 ***Strukturnih sprememb*** bodejo v oči nekatere slabosti.

2. V sodobnih koncepcijah naravnega prava, pa tudi v socialnih teorijah škotskih moralnih filozofov je bila civilna družba (civil society) vedno postavljena nasproti javni oblasti ali vladi (government) kot **v celoti** zasebna sfera (Habermas 1963, 48 in naprej, 89 in naprej; Keane 1988a, 35). Po samorazumevanju zgodnjemoderne meščanske družbe, ki je bila poklicno-stanovsko stratificirana, je bilo mogoče brez razlike pripisati sfero blagovne menjave in družbenega dela, kot tudi produktivnih funkcij osvobojeno gospodinjstvo in družino zasebni sferi "civilne družbe". Obe sta bili strukturirani na enak način; položaj in razpoložljivi prostor za odločanje zasebnega lastnika v produkcijskem procesu sta tvorila temelj zasebne avtonomije, ki je imela v intimni sferi individualne družine svojo psihološko nasprotno stran. Za ekonomsko odvisne razrede taka tesna strukturna povezanost ni nikoli obstajala. Toda šele z začetki socialne emancipacije nižjih slojev in množično politizacijo razrednih nasprotij v 19. stoletju je tudi v življenjskem svetu meščanskih družbenih slojev prišlo v zavest **vzajemno** potekajoče strukturiranje obeh področij, družinske intimne sfere in zaposlitvenega sistema. Kar je kasnejša literatura obravnavala kot težnjo k "organizacijski družbi", kot osamosvajanje organizacijske ravni v odnosu do omrežja enostavnih interakcij, sem v 17. razdelku ***Strukturnih sprememb*** opisal kot "polarizacijo socialne sfere in intimne sfere". Z družino, sosedskimi stiki, družabnostjo, sploh z neformalnimi odnosi določeno zasebno področje se ne samo izdiferencira; hkrati se spreminja specifično glede na družbene sloje v teku dolgoročnih tendenc, kot so urbanizacija, birokratizacija, koncentracija podjetij in končno preusmeritev na množično potrošnjo ob povečanem prostem času. Toda tu me niso zanimali empirični vidiki tega prestrukturiranja izkustvenih svetov, ki jih je treba dopolniti, ampak teoretični vidik, iz katerega sem tedaj predstavil statusno spremembo zasebne sfere.

Po univerzalizaciji državljanskih pravic enakosti zasebna avtonomija množic ni več mogla imeti svojega socialnega temelja v razpolaganju z zasebno lastnino, kot je to veljalo za zasebnike, ki so se v asociacijah meščanske javnosti združevali v publi-

ko državljanov. Prav gotovo bi morale kulturno in politično mobilizirane množice v razširjajoči se javnosti učinkovito zahtevati svoje komunikacijske in participativne pravice, če naj bi se sprostil v javnosti domnevno obstoječi potencial družbene samoorganizacije. Toda celo v idealno ugodnih komunikacijskih okoliščinah bi lahko od ekonomsko nesamostojnih množic pričakovali prispevek k spontanemu oblikovanju mnenja in volje le v meri, do katere bi dosegle ekvivalent družbene neodvisnosti zasebnih lastnikov. Množice brez lastnine pač ne morejo več dobiti v roke socialnih pogojev svoje eksistence z udeležbo v zasebnopravno organiziranem blagovnem in kapitalskem prometu. Njihovo zasebno avtonomijo bi lahko zagotovile samo statusne garancije socialne države. Taka izvedena zasebna avtonomija pa bi lahko tvorila ekvivalent originarne zasebne avtonomije, ki temelji na razpolaganju z zasebno lastnino, le toliko, kolikor bi državljani kot klienti države blaginje uživali statusne garancije, ki bi si jih kot demokratični državljani **sami** podelili. To pa se mi je tedaj spet zdelo mogoče le toliko, kolikor bi se demokratični nadzor razširil na celoten gospodarski proces.

To razmišljanje je bilo v kontekstu odmevnega državnopravnega spora, katerega ključna predstavnika sta bila Ernst Forthoff in Wolfgang Abendroth. S stališča pravne dogmatike je šlo v sporu za uvedbo načela socialne države v podedovano arhitektoniko pravne države (Forsthoff 1968). Medtem ko je bila šola Carla Shmitta (Forsthoff 1968, Huber 1968) mnenja, da je mogoče ohraniti strukturo pravne države samo z brezpogojno prednostjo zagotavljanja klasičnih svoboščin pred zahtevami po ukrepih socialne države, je Abendroth načelo socialne države razumel hkrati kot prednostno načelo razlage pri interpretaciji ustave in kot načelo oblikovanja za političnega zakonodajalca. Ideja socialne države naj bi služila kot vzvod radikalnega demokratičnega reformizma, ki bi vsaj ohranjal perspektivo prehoda v demokratičen socializem. Ustava Zvezne republike Nemčije naj bi bila po Abendrothovem mnenju naravnana k temu, da bi "materialno državnopravno zamisel demokracije, predvsem torej načelo enakosti in njegovo povezovanje z idejo participacije, **razširila** na gospodarsko in socialno ureditev z zamislijo samoupravljanja" (Habermas 1989c, 248; poudarek je dodan). V tej perspektivi je politična javnost seveda zvedena na preddverje teoretično in ustavnopravno prejudiciranega zakonodajalca, ki že vnaprej ve, na kakšen način naj demokratična država sledi pozivu "k vsebinskemu oblikovanju socialne ureditve", namreč s "poseganjem države v lastnino..., ki omogoča zasebno moč razpolaganja z velikimi produkcijskimi sredstvi in s tem oblast nad gospodarskimi ali socialnimi pozicijami moči, ki se ne morejo demokratično legitimirati" (Abendroth 1968, 123).

Kakor je bilo malo upravičeno vztrajanje na liberalni dogmatiki pravne države v spremenjenih socialnih okoliščinah, tako je tudi Abendrothova fascinantna programatika pokazala slabosti hegeljansko-marksističnega mišljenja v pojmih totalitete. Če se je medtem povečala moja distanca do tega nastavka, pa ta okoliščina ne more zmanjšati mojega intelektualnega in osebnega dolga Wolfgangu Abendrothu, ki sem ga izrazil v posvetilu. Moram pa ugotoviti, da se funkcionalno izdiferencirana družba izmika celostnim pojmovanjem družbe. Bankrot državnega socializma, ki ga danes opazujemo, je še enkrat potrdil, da sodobnega, tržno reguliranega gospodarskega sistema ni mogoče poljubno preklopiti z denarja na administrativno moč in demokratično oblikovanje volje, ne da bi ogrozili njegovih sposobnosti delovanja. Poleg tega so nas izkušnje s socialno državo, ki dosega svoje meje, napravile občutljive za pojave birokratizacije in pretiranega legalizma (Verrechtlichung). Ti patološki učinki nastajajo kot posledica državnih intervencij na področja delovanja, ki so tako strukturirana, da se upirajo pravno-administrativnemu načinu reguliranja (Kubler 1984; Habermas 1988).

3. Osrednja tema drugega dela knjige je sama sprememba strukture javnosti, ki nastaja z integracijo države in družbe. Infrastruktura javnosti se je spremenila z oblikami organizacije, trženja in potrošnje razširjene knjižne produkcije, ki je postala profesionalizirana in usmerjena na nove bralske kroge, ter časnikov in časopisov, ki so se tudi vsebinsko spremenili. Ponovno se je spremenila z nastopom elektronskih množičnih medijev, z novo relevanco oglaševanja, z naraščajočim spajanjem razvedrila in informacij, možnejšo centralizacijo na vseh področjih, z razkrojem liberalnega združevanja in razvidnih lokalnih javnosti itd. Te tendence so bile pravilno dojete, čeprav so medtem na voljo bolj natančne raziskave (Williams 1974; Williams 1983; Prokop 1985). S komercializacijo in z zgostitvijo komunikacijskega omrežja, z vse večjo porabo kapitala za publicistična podjetja in z njihovo rastočo organiziranostjo so postale komunikacijske poti močneje kanalizirane in možnosti za dostop do javnega komuniciranja izpostavljene vse močnejšemu pritisku selekcije. S tem je nastala nova kategorija vpliva, namreč moč medijev, ki je s svojo manipulativnostjo načelo publicitete oropala nedolžnosti. Javnost, ki jo množični mediji vnaprej strukturirajo in obvladujejo, se je razvila v moči podrejeno areno, v kateri s temami in prispevki ne poteka le boj za vpliv, ampak za v strateških namenih čim bolj prikrito krmiljenje komunikacijskih tokov, ki vplivajo na vedenje.

Realistični opis in analiza moči podrejene javnosti gotovo prepovedujeta nenadzorovano umešavanje vrednotnih vidikov; vendar pa se tudi ne sme dati zapeljati empirični izgladitvi pomembnih razlik. Zaradi tega sem razlikoval na eni strani med kritičnimi funkcijami samoregulativnih, tudi horizontalno razmreženih, vključujočih in bolj ali manj diskurz oblikujočih komunikacijskih procesov, katerih nosilci so šibke institucije, in na drugi strani med tistimi funkcijami vplivanja na odločitve konsumentov, volivcev in klientov s strani organizacij, ki posegajo v javnost množičnih medijev, da bi mobilizirale kupno moč, lojalnost ali lepo vedenje. Ti **ekstraktivni** posegi v javnost, ki jo je mogoče zaznavati le še kot okolje vsakokrat specifičnega sistema, zadevajo na javno komuniciranje, ki se spontano obnavlja iz izvirov življenjskega sveta (prim. Langenbucher 1974). To je bilo mišljeno s tezo, da "se mora javnost, ki deluje v razmerah socialne države, razumeti kot proces samoustvarjanja; mora se šele postopoma urediti v konkurenci s to drugo težnjo, ki v orjaško povečani sferi javnosti reducira kritično učinkovitost načela javnosti, naperjeno proti njej sami" (Habermas 1989c, 254).

Medtem ko bi v osnovi obdržal opis spremenjene infrastrukture javnosti, ki je podrejena moči, pa so na mestu revizije analize in predvsem moje ocene spremenjenega vedenja publike. V retrospektivi vidim za to več razlogov. Sociologija volilnega vedenja je bila vsaj v Nemčiji šele v povojih. Tedaj sem obdeloval svoje lastne neposredne izkušnje s prvimi volilnimi boji, ki so na temelju rezultatov mnenjskih raziskav potekali po marketinških strategijah. Podobne stresne izkušnje so najbrž imeli prebivalci NDR s pohodi zahodnonemških strank, ki prodirajo na njihovo ozemlje. Tudi televizija se je v Zvezni republiki šele komaj uveljavila; spoznal sem jo šele leta kasneje v ZDA in torej nisem mogel preverjati svojega branja z neposrednimi izkušnjami. Nadalje ni težko prepoznati možnega vpliva Adornove teorije množične kulture. Deprimirajoči izsledki tedaj ravno končane empirične raziskave ***Student und Politik*** (Habermas, Friedburg, Oehler, Weltz 1961) so bili ob tem lahko še dodaten razlog za podcenjevanje vpliva formalnega, zlasti razvijajočega se sekundarnega šolanja na pospeševanje kritike in kulturno mobilizacijo; seveda se tudi proces, ki ga je Parsons kasneje poimenoval "izobraževalna revolucija", tedaj v Zvezni republiki še ni sprožil. Končno je očitno, da je odsotna razsežnost vsega tistega, kar je medtem postalo deležno velike pozornosti pod oznako "politična kultura". G.A. Almond in S. Verba

sta že leta 1963 poskušala dojeti pojem "civic culture" z nekaj stališčnimi spremenljivkami (Almond, Verba 1980). Celo širše, na delu ***The Silent Revolution*** Ronalda Ingleharta (1977) zasnovana raziskava spreminjanja vrednot še ni zajemala celotnega spektra političnih mentalitet, ki so zasidrane v kulturnih samorazumevanjih in v katerih je zgodovinsko zakoreninjen potencial odzivanja množične publike (prim. Bellah 1985).

Skratka, moja diagnoza linearnega razvoja od politično aktivne k privatistični, "od kulturno rezonirajoče h kulturo konzumirajoči publiki" ne seže dovolj daleč. Svoje čase sem preveč pesimistično presojal odpornost in predvsem kritični potencial pluralistične, navznoter močno izdiferencirane množične publike, ki v svojih kulturnih navadah prestopa razredne meje. Z nastajanjem ambivalentne prepustnosti meja med trivialno in visoko kulturo in z "novo intimnostjo med kulturo in politiko", ki je prav tako dvoumna in ni preprosta asimilacija informacij v zabavo, so se spremenila tudi merila presojanja.

Na široko razprostranjeno literaturo s področja sociologije političnega vedenja ne morem niti opozoriti, saj sem jo le mimogrede spremljal (npr. Barnes in Kasse 1979). Za strukturno spreminjanje javnosti je prav tako pomembno raziskovanje medijev, še zlasti raziskovanje socialnih učinkov televizije v okviru sociologije komuniciranja (gl. ***Ferment in the Field*** 1983). Tedaj sem bil navezan na izsledke raziskovalne tradicije, ki jo je utemeljil Lazarsfeld (Klapper 1960), ki je v sedemdesetih letih postala predmet ostre kritike zaradi svoje individualistično-behavioristične usmerjenosti in omejenosti na psihologijo majhnih skupin (Gitlin 1978; primerjaj zagovor v Katz 1987). Na drugi strani se je ideološko-kritični nastavek nadaljeval z močnejšimi empiričnimi poudarki in je usmeril pozornost komunikacijskega raziskovanja na institucionalni kontekst medijev (Lodziak 1986) ter na kulturni kontekst recipientov (Gitlin 1983; Gans 1979; Tuchmann 1988; Calhoun 1988). Spremenjeno perspektivo v primerjavi s starejšimi pojasnjevalnimi modeli, ki so predpostavljali linearne verige učinkov, dobro kaže Hallovo razlikovanje treh različnih interpretacijskih strategij gledalcev, ki strukturi ponudbe podležejo, ji nasprotujejo ali pa ponudbo sintetizirajo z lastnimi razlagami.

4. V zadnjem poglavju knjige sem poskušal povezati obe usmeritvi: empirično diagnozo razpada liberalne javnosti ter normativni vidik radikalno demokratičnega sprejemanja in izpolnjevanja objektivnega, zunaj glav udeležencev potekajočega funkcionalnega prepletanja države in družbe. Oba vidika se izražata v nasprotnih pojmovanjih "javnega mnenja". Kot državnopravna fikcija javno mnenje v normativni teoriji demokracije ohranja enotnost kontrafaktične entitete; v empiričnih raziskavah medijskih študij in sociologije komuniciranja pa se je ta entiteta že davno razkrojila. Vendar je treba upoštevati oba vidika, če želimo dojeti način legitimizacije, ki poteka v množičnih demokracijah socialnih držav, ne da bi žrtvovali razliko med avtohtonimi procesi javnega komuniciranja in tistimi, ki so podrejeni moči.

Ta namera pojasnjuje na koncu knjige provizorično zasnovan model z množičnimi mediji obvladovane arene, v kateri se srečujeta nasprotni tendenci. Stopnjo obvladovanosti z močjo je mogoče odmeriti glede na to, kako daleč so neformalna, nejavna mnenja, torej kulturne samoumevnosti, ki oblikujejo življenjski svet kot kontekst ter temelj javnega komuniciranja, v kratkem stiku s krožnim tokom formalnih, prek množičnih medijev proizvedenih kvazijavnih mnenj, na katera poskušata vplivati ekonomija in država kot na dogodke v okolju sistema, ali do kakšne mere med obema področjema posreduje kritična publiciteta. Kot nosilce kritične publicitete sem si svojčas lahko zamišljal samo interno demokratizirana združenja in stranke. Javnosti znotraj strank in združenj sem videl kot dejanska vozlišča javnega komunici-

ranja, ki je še sposobno regeneracije. Ta konsekvenca je izhajala iz trenda v organizacijsko družbo, v kateri med seboj ne tekmujejo več povezani posamezniki, ampak člani organiziranih kolektivov v policentrični javnosti, ki se potegujejo za naklonjenost pasivnih množic, da bi dosegli ravnotežje moči in interesov tako med seboj kot predvsem v donosu do masivnega kompleksa državnih birokracij. Na enakih premisah je na primer Norberto Bobbio že v osemdesetih letih zasnoval svojo teorijo demokracije (Bobbio 1987).

S tem modelom je vsekakor spet vstopil v igro pluralizem nespravljivih interesov, ki je že liberalne teoretike spodbudil k nasprotovanju "tiraniji večine". Tocqueville in J. St. Mill se morda nista tako zelo motila, ko sta bila prepričana, da v zgodnji liberalni zamisli diskurzivnega oblikovanja mnenj in volje vnovič prihaja na površje prikrita moč večine; z normativnega stališča sta bila sicer pripravljena dopustiti javno mnenje kot instanco omejevanja moči, nikakor pa ne kot medij potencialne racionalizacije moči nasploh. Če bi dejansko "strukturno neukinljiv antagonizem interesov ozko zakoličil meje javnosti, ki je socialnodržavno reorganizirana v svoji kritični funkciji," (Habermas 1989c, 256) vsekakor ne bi bilo dovolj, liberalni teoriji očitati, kot sem to storil v 15. razdelku ***Strukturnih sprememb***, ambivalentno pojmovanje javnosti.

Spremenjen teoretski okvir

Kljub kritiki ne odstopam od intence, ki je vodila študijo kot celoto. Množične demokracije socialne države lahko, glede na svoje normativno samorazumevanje, ohranjajo kontinuiteto s temeljnimi postavkami liberalne pravne države samo dotlej, dokler jemljejo resno zapovedi politično nastopajoče javnosti. Treba je pokazati, kako naj bi bilo v družbi našega tipa mogoče, da "lahko prek organizacij posredovana publika požene kritični proces javnega komuniciranja" (Habermas 1989c, 254). To vprašanje me je na koncu knjige pripeljalo do problema, ki sem se ga tedaj lahko samo dotaknil, a ga nisem ustrezno obdelal. Na prispevek ***Strukturnih sprememb javnosti*** k sodobni teoriji demokracije je morala pasti senca, če "je zaradi neukinjenega pluralizma konkurenčnih interesov ... videti dvomljivo, da bi iz njega kdajkoli lahko izšel obči interes, tako da bi lahko služil za merilo javnega mnenja" (Habermas 1989c, 256). S teoretičnimi sredstvi, ki so mi bila tedaj na razpolago, tega problema nisem mogel rešiti. Za vzpostavitev teoretskega okvira, v katerem lahko danes to vprašanje reformuliram in odgovor vsaj skiciram, so bili potrebni nadaljnji koraki. Z nekaj opombami bi rad spomnil na postaje na tej poti.

I. Samo na prvi pogled bi se lahko zdelo možno napisati "Strukturne spremembe javnosti" v stilu deskriptivne družbene zgodovine, ki se zgleduje po Webru; dialektika meščanske javnosti, ki določa zgradbo knjige, kaže hkrati na ideološko-kritični nastavek. Ideali meščanskega humanizma, ki dajejo pečat samorazumevanju intimne sfere in javnosti ter se artikulirajo v ključnih pojmih subjektivitete in samouresničenja, racionalnega oblikovanja mnenja in volje, pa tudi osebnega in političnega samoodločanja, so zaznamovali institucije ustavne države do tiste mere, da kot utopični ideali presegajo ustavno resničnost, ki jih hkrati negira. Dinamika zgodovinskega razvoja bi morala črpati tudi iz napetosti med idejo in resničnostjo.

Na žalost pa ta misel ne zavaja le v idealiziranje meščanske javnosti do tiste mere, ki presega v idealnotipskem oblikovanju pojmov še upravičeno metodičnega smisel idealizacije; vsaj implicitno se hkrati opira na historično-filozofske predpostavke, ki so se izkazale za neustrezne najkasneje s civiliziranimi barbarstvi 20. stoletja. Če vpotegnemo meščanske ideale v dobi, v kateri je zavest postala cinična, propadejo tiste norme in vrednostne orientacije, za katere mora kritika ideologije

predpostaviti soglasje, če se hoče na njih sklicevati (Keane 1988b, 213 in naprej). Zato sem predlagal, da postavimo normativne temelje kritične teorije družbe globlje (Benhabib 1987). Teorija komunikativnega delovanja naj bi osvobodila potencial racionalnosti, ki je zasidran v sami komunikativni praksi vsakdanjega življenja. S tem se istočasno odpre pot za rekonstruktivno delujoče družboslovje, ki identificira **cel spekter** procesov kulturne in družbene racionalizacije in s tem seže tudi nazaj pred prag moderne družbe. V tej perspektivi ni več treba iskati normativnih potencialov zgolj v tisti formaciji javnosti, ki je specifična za samo epoho (Habermas 1981, drugi del, 548 in naprej). Pritisk k stiliziranju posameznih prototipskih manifestacij institucionalno utelešene komunikativne racionalnosti se umakne empiričnemu pristopu, ki razrešuje napetost abstraktnega nasprotja med normo in resničnostjo. Za razliko od klasičnih predpostavk historičnega materializma izpostavi relativno strukturno avtonomijo in notranjo zgodovino kulturnih sistemov interpretacije in tradicij (Habermas 1976, 9–48).

2. Demokratično-teoretična perspektiva, iz katere sem raziskoval strukturne spremembe javnosti, je bila zavezana Abendrothovemu pojmu nadaljnjega razvoja demokratične in socialne pravne države v smeri socialistične demokracije. Zato je ostajala na sploh ujeta v tisti pojem totalitete družbe in družbene samoorganizacije, ki je med tem postal vprašljiv. Samo sebe upravljajoča družba, ki vsa življenjska področja, vključno s svojo ekonomsko reprodukcijo, programira prek načrtujoče zakonodaje, naj bi bila integrirana prek politične volje suverenega ljudstva. Vendar je predpostavka, da je lahko družba v celoti predstavljena kot velika asociacija, ki prek medijev prava in politične moči deluje sama nase, izgubila v soočenju s stopnjo kompleksnosti funkcionalno izdiferenciranih družb vsakršno verodostojnot. Kot še posebno neustrezna se je ob stiku z realnostjo tržno krmiljenega gospodarskega sistema in z močjo krmiljenega upravnega sistema izkazala celostna predstava družbene celote, ki ji podružbljeni individui pripadajo kot člani vseobsegajoče organizacije. V ***Tehniki in znanosti kot ideologiji*** (Habermas, 1968) sem sistema delovanja države in ekonomije že poskusil razmejiti prek teorije delovanja, in sicer po merilu smotrno-racionalnega (zweckrationalen) oz. k uspehu usmerjenega delovanja na eni strani in komunikativnega delovanja na drugi strani. To neustrezno paraleliziranje sistemov in tipov delovanja je pripeljalo k nekaterim nesmislom (Honneth 1985, 265 in naprej). To me je v ***Legitimacijskih problemih poznega kapitalizma*** (Habermas 1973) napeljalo, da povežem pojem življenjskega sveta (Lebenswelt), ki sem ga bil razvil v ***Logiki družbenih znanosti*** (Habermas 1967), s pojmom sistema, ki vzdržuje meje. Iz tega izhaja v ***Teoriji komunikativnega delovanja*** (Habermas 1981) dvostopenjski pojem družbe, ki je opredeljen z življenjskim svetom in sistemom.[1] To je imelo končno pomembne posledica za pojem demokracije.

Od takrat ekonomijo in državni aparat opredeljujem kot sistemsko integrirani področji delovanja, ki ju ni več mogoče demokratično transformirati od znotraj, tj. preoblikovati v smeri političnega modusa integracije, ne da bi bila pri tem poškodovana njuna lastna sistemska logika ter s tem uničena njuna sposobnost funkcioniranja. To je pokazal bankrot državnega socializma. Smer radikalne demokratizacije je sedaj zaznamovana s premikom sil znotraj "delitve oblasti", ki jo je treba načelno ohranjati. Pri tem ni treba vzpostavljati novega ravnotežja med vejami državne oblasti, temveč med različnimi resursi družbene integracije. Cilj ni več "preseganje" (Aufhebung) sistema kapitalistično osamosvojenega gospodarskega sistema in birokratsko osamosvojenega sistema oblasti, temveč demokratična zajezitev kolonializacijskih vdorov sistemskih imperativov v področja življenjskega sveta. S tem se poslavljamo od pojmov odtujenosti in prisvajanja objektiviranih bitnih moči, ki izvi-

rata iz filozofije praksisa. Radikalno-demokratična sprememba procesa legitimiranja se usmerja na novo ravnotežje med silami socialne integracije, tako da se lahko socialno-integrativna sila solidarnosti – "komunikativna produkcijska sila" (glej Habermas 1990, 82 in naprej) – uveljavi nasproti "oblasti" obeh drugih resursov krmiljenja, tj. denarja in administrativne moči, ter s tem pridobi veljavo za zahteve življenjskega sveta, ki so usmerjene na uporabne vrednosti.

3. Socialno-integrativna sila komunikativnega delovanja ima svoje mesto najprej v tistih partikularnih življenjskih oblikah in življenjskih svetovih, ki so prepleteni z vsakokrat konkretnimi tradicijami in stanji interesov – v Heglovem besednjaku je to sfera "nravstvenosti" (Sittlichkeit). Toda solidarnost ustvarjajoče energije teh življenjskih vezi se ne prenašajo neposredno na politično raven demokratičnih postopkov poravnave moči in interesov. To se še posebno pokaže v posttradicionalnih družbah, v katerih ni več mogoče predpostaviti homogenosti temeljnih prepričanj, in v katerih je domnevno skupni razredni interes zamenjal nepregleden pluralizem enako upravičenih konkurenčnih življenjskih oblik. Seveda pa v intersubjektivistični formulaciji pojma solidarnosti, ki veže sporazumevanje na zahteve po priznanju veljavnosti (Geltungsansprüche), ki jih je mogoče kritizirati, in s tem poveže možnost zavračanja (Neinsagenkönnen) s strani individuiranih in odgovornih subjektov, odpadeta prav običajni konotaciji enotnosti in celote. Izraz "solidarnost" pa tudi v tej abstraktni formulaciji ne sme sugerirati napačnega modela rousseaujevskega oblikovanja volje, ki bi moral najprej opredeliti pogoje, pod katerimi bi se lahko empirična volja osamljenih ljudi (Bürger) **neposredno** spreminjala v racionalno, na obče dobro usmerjeno voljo moraličnih državljanov (Staatsbürger).

Rousseau je to (že od nekdaj iluzorično) pripisovanje vrlin oprl na ločevanje vlog "bourgeois" in "citoyen", kar je napravilo ekonomsko neodvisnost in enakost možnosti za predpostavki avtonomnega statusa državljana. Socialna država negira to ločevanje vlog: "V modernih zahodnih demokracijah se je to razmerje obrnilo: demokratično oblikovanje volje postane instrument promocije socialne enakosti v smislu kolikor mogoče enakopravne razdelitve družbenega produkta individuom" (Preuss 1989, 37–67). Preuss upravičeno poudarja, da se je danes v političnem procesu javna vloga državljanja prepletla z zasebno vlogo klienta birokracij države blaginje: "Množična demokracija države blaginje je vpeljala paradoksno kategorijo "podružbljenih zasebnikov", ki jih na splošno označujemo kot kliente, in katera se spaja z vlogo državljana v tistem obsegu, v katerem je družbeno univerzalizirana" (Preuss 1989, 48). Demokratični univerzalizem se sprevrne v "poobčeni partikularizem".

V 12. razdelku sem kritiziral prav Rousseaujevo "demokracijo nejavnega mnenja", zato ker le-ta občo voljo pojmuje kot "konsenz src in ne argumentov". Namesto tega mora biti morala, ki jo Rousseau pripisuje državljanom in jo polaga v motive in vrline posameznika, zasidrana v samem procesu javnega komuniciranja. To poanto je dobro izrazil B. Manin: "It is necessary to alter radically the perspective common to both liberal theories and democratic thought: the source of legitimacy is not the predetermined will of individuals, but rather the process of its formation, that is, deliberation itself... A legitimate decision does not represent the will of all, but is one that results from the deliberation of all. It is the process by which everyone's will is formed that confers its legitimacy on the outcome, rather than the sum of already formed wills. The deliberative principle is both individualist and democratic... We must affirm, at the risk of contradiciting a long tradition, that legitimate law is the result of general deliberation, and not the expression of general will" (Manin 1987, 351 in naprej).[2] S tem se breme dokazovanja premakne od morale ljudi na tiste postopke demokratičnega oblikovanja mnenja in volje, ki morajo utemeljiti domnevo o možnosti racionalnih rezultatov.

4. Zato si "politično javnost", ki kot pojem označuje tiste komunikacijske pogoje, v okviru katerih lahko poteka diskurzivno oblikovanje mnenja in volje publike državljanov, prisvaja kot svojo temeljno kategorijo normativno naravnana teorija demokracije. V tem smislu definira Jean Cohen pojem, "deliberativne demokracije" na naslednji način: "The notion of a deliberative democracy is rooted in the intuitive ideal of a democratic association in which the justification of the terms and conditions of association proceeds through public argument and reasoning among equal citizens. Citizens in such an order share a commitment to the resolution of problems of collective choice through public reasoning, and regard their basic institutions as legitimate insofar as they establish a framework for free public deliberation" (Cohen 1989, 12–34).[3] Diskurzivni pojem demokracije se zanaša na politično mobilizacijo in uporabo produktivne moči komuniciranja. Vendar je treba pokazati, da je konfliktne družbene zadeve sploh mogoče reguliranti racionalno, tj. v skupnem interesu prizadetih. Nadalje je treba pojasniti, zakaj je vključevanje v medij javnih argumentacij in pogajanj ustrezno za racionalno oblikovanje volje. Sicer bi bila upravičena premisa liberalnega modela, da "poravnava" nespravljivo razdruženih interesov ne more biti nič drugega kot rezultat strateško vodenega boja.

V zadnjih dveh desetletjih so John Rawls, Ronald Dworkin, Bruce Ackermann, Paul Lorenzen in K.O. Apel ponudili argumente za možnost racionalnega odločanja pri tistih praktično-političnih vprašanjih, ki imajo moralni značaj. Ti avtorji so eksplicirali "moralično gledišče", ki omogoča nepristransko presoditi, kaj vsakič leži v občem interesu. Ne glede na to, kako so formulirali in upravičili svoja temeljna načela univerzalizacije in moralnih aksiomov, se je v tej široki diskusiji jasno pokazalo, da obstajajo dobri razlogi, ki utemeljujejo poobčenje interesov – in ustrezno rabo norm, ki takšne obče interese utelešajo (Günther 1987). Poleg tega sem skupaj s K.O. Aplom (1988) razvil diskurzivno-teoretski nastavek etike, ki opredeljuje argumentacije kot primeren postopek za reševanje moralno-praktičnih vprašanj (Habermas 1973; Habermas 1983). Na ta način je odgovorjeno tudi na drugo zgoraj postavljeno vprašanje. Diskurzivna etika ne zahteva samo izpeljave občega principa morale iz normativne vsebine nujnih pragmatičnih predpostavk racionalne argumentacije. To načelo samo se namreč poleg tega nanaša na diskurzivno razreševanje normativnih zahtev po priznanju veljavnosti. Veljavnost norm veže na možnost utemeljenega soglasja s strani vseh potencialno prizadetih, kolikor le-ti privzamejo **vlogo udeležencev argumentacije**. V tej interpretaciji je razreševanje političnih vprašanj, kolikor gre za njihovo moralično jedro, odvisno od institucionalizacije prakse javne argumentacije.

Čeprav ima spraševanje o političnih načelih vedno tudi moralične vidike, pa niso moralične narave vsa vprašanja, o katerih je po instiutucionalnih opredelitvah treba odločati na političnih instancah. Politične kontroverze se pogosto nanašajo na empirična vprašanja, na interpretacije stanj stvari, na pojasnitve, napovedi itd. Na drugi strani pa pomembni problemi, tako imenovana eksistencialna vprašanja, pogosto sploh niso vprašanja pravičnosti, temveč temeljijo – kot vprašanja dobrega življenja – na etično-političnem samorazumevanju, pa naj gre za družbo v celoti ali za posamezne subkulture. Navsezdanje največ konfliktov izhaja iz kolizije skupinskih interesov in zadevajo probleme razdelitve, ki jih je mogoče rešiti samo po poti sklepanja kompromisov. Toda ta diferenciacija znotraj področja postavljanja vprašanj, ki so potrebna za politično odločanje, ne nasprotuje niti primarnosti moraličnega razmisleka niti argumentacijski obliki političnega komuniciranja v celoti. Empiričnih vprašanj pogosto ni mogoče ločiti od vrednostnih vprašanj, zato seveda zahtevajo argumentacijsko obdelavo (Habermas 1989a, 144–154). Etično-politično samora-

zumevanje glede tega, kako hočemo kot pripadniki določenega kolektiva živeti, mora biti vsaj uglašeno z moraličnimi normami. Pogajanja morajo temeljiti na izmenjavi argumentov; ali vodijo k **poštenim** (fairen) kompromisom, je v bistvu odvisno od proceduralnih pogojev, ki so stvar moraličnega presojanja.

Diskurzivno-teoretski nastavek demokracije ima to prednost, da lahko specificira predpostavke komuniciranja, ki morajo biti v različnih oblikah argumentacije in pogajanj izpolnjene, če naj rezultati takšnih diskurzov veljajo za racionalne. S tem ta pristop odpira možnost povezave normativnih razmislekov z empirično-sociološkimi.

5. Ker je bilo treba diskurzivni pojem demokracije najprej pojasniti in utemeljiti v okviru normativne teorije, ostaja sedaj odprto še vprašanje, kako je mogoče v množičnih demokracijah socialne države institucionalizirati proces diskurzivnega oblikovanja mnenja in volje na tak način, da to omogoči premostitev prepada med razsvetljenim samointeresom in orientacijo na obče dobro, med vlogami klientov in državljanov. V komunikacijske predpostavke vsake argumentacijske prakse so vgrajene domneve o nepristranskosti in pričakovanje, da udeleženci s seboj prinesene preference postavijo pod vprašaj in transcendirajo. Izpolnitev teh dveh predpostavk mora postati celo rutina. Odgovor modernega naravnega prava na ta problem je bila vpeljava legitimne pravne prisile. Na posledični problem te rešitve, ki se kaže v vprašanju, kako je mogoče moralno krotiti politično moč, ki je potrebna za pravno prisilo, je odgovoril Kant z idejo pravne države. Diskurzivno-teoretski razvoj te ideje se kaže v predstavi, da mora biti zakon uporabljen tudi na sebi samem: zagotavljati mora tudi diskurzivni modus, v katerem poteka proizvajanje in uporaba pravnih programov v razmerah argumentacije. To pomeni institucionalizacijo pravnih postopkov, ki zagotavljajo čim večjo izpolnitev zahtevnih komunikacijskih predpostavk za poštena pogajanja in argumentacijo brez pritiska prisile. Te idealizirajoče predpostavke zahtevajo popolno vključitev vseh potencialno prizadetih, enakopravnost udeležencev, neprisiljenost interakcije, odprtost za teme in prispevke, možnost popravljanja rezultatov itd. V tej zvezi služijo pravne procedure temu, da prostorske, časovne in stvarne prisile selekcije, ki se pojavljajo v realni družbi, uveljavljajo v predpostavljeni idealni komunikacijski skupnosti (Habermas 1988, 246 in naprej).

V tem smislu je na primer mogoče večinsko pravilo odločanja razumeti kot ureditev, ki vzpostavi kompatibilnost med – po možnosti diskurzivnim in na resnico usmerjenim – oblikovanjem mnenja in prisilo v časovno omejeno oblikovanje volje. V diskurzivno-teoretski interpretaciji mora večinska odločitev ohraniti notranje razmerje z argumentacijsko prakso, iz česar izhajajo nadaljnje institucionalne zahteve (kot npr. zahteva po utemeljitvi, pravila razdelitve bremena dokazovanja, ponavljajoče branje zakonskih predlogov itd.). Večinska odločitev sme nastati samo na tak način, da lahko na koncu njena vsebina velja kot racionalno motiviran, toda zmoti podvržen rezultat diskusije o pravilni rešitvi problema, ki se je končala zaradi potrebe po odločitvi. Iz iste perspektive pravne institucionalizacije občih komunikacijskih pogojev za diskurzivno oblikovanje volje je mogoče razumeti tudi druge institucije, npr. uravnavanje sestave in načina dela parlamentarnih teles, odgovornosti in imunitete izvoljenih predstavnikov, tudi politični pluralizem večstrankarskega sistema, potrebo množičnih strank, da različne interese programsko povežejo itd.

Diskurzivno-teoretsko dešifriranje normativnega smisla obstoječih institucij odpira še dodatno perspektivo za vpeljavo in preskušanje **novih** institucionalnih ureditev, ki lahko delujejo proti tendenci k spreminjanju državljanov v kliente. Te morajo stopnjevati razliko med obema vlogama, tako da prekinejo kratek stik

med lastnimi, neposrednimi preferencami in poobčenim partikularizmom organiziranih interesov združenj. K temu spada tudi izvirna ideja povezave "večkratnega razvrščanja preferenc" z glasovanjem volivcev (Goodin 1986, 75–101; Offe 1989, 739–775). Taki predlogi se morajo opreti na analizo tistih zavor v obstoječih ureditvah institucij, ki napeljujejo državljane na apolitično pripravljenost na sledništvo (Folgenbereitschaft) in s tem zavirajo, da bi le-ti refleksivno presegli zaznavanje zgolj svojih lastnih kratkoročnih interesov. Z drugimi besedami: diskurzivno-teoretsko razpiranje demokratičnega smisla institucij pravne države je treba dopolniti s kritičnim raziskovanjem tistih učinkovitih mehanizmov v množičnih demokracijah socialne države, ki odtujujejo državljane iz političnega procesa (Offe in Preuss 1989).

6. Normativna vsebina pojma demokracije, ki se nanaša na procese diskurzivnega oblikovanja vrednot in norm v javnem komuniciranju, se ne izčrpa v ustreznih institucionalnih ureditvah na ravni demokratične pravne države. Presega namreč formalno **institucionalizirane** procese komuniciranja in odločanja. V korporativnih telesih organizirano oblikovanje mnenja, ki vodi k odgovornim odločitvam, je lahko upravičeno s ciljem kooperativnega iskanja resnice le v tistem obsegu, kolikor ostaja **prepustno** za svobodno plavajoče vrednote, teme, prispevke in argumente političnega komuniciranja v družbenem okolju. To morajo omogočiti temeljne pravice, vendar pa tega ne morejo v celoti organizirati. Diskurzivno-teoretsko utemeljeno pričakovanje racionalnih rezultatov se opira na interakcijo med institucionalno organiziranim političnim oblikovanjem mnenja in spontanimi, moči nepodrejenimi komunikacijskimi tokovi v javnosti, ki ni usmerjena na odločanje, temveč na odkrivanje in reševanje problemov in je v tem smislu **neorganizirana**. Če naj v visoko kompleksnih družbah ideja ljudske suverenosti še najde realistično rabo, jo je treba ločiti od konkretistične razlage utelešenja v fizično prisotnih, sodelujočih in soodločujočih članih skupnosti.

V nekaterih okoliščinah neposredno širjenje formalnih možnosti soodločanja in participacije samo intenzivira "poobčeni partikularizem", to je privilegirano uveljavljanje lokalnih in skupinsko specifičnih posebnih interesov, ki so od Burka do Webra in Schumpetra in današnjih neokonservativcev ponujali argumente demokratskega elitizma. To je mogoče preprečiti s proceduralno koncepcijo ljudske suverenosti, ki zagotavlja pogoje diskurzivnih procesov javnega komuniciranja. Edino preostalo utelešenje že razkrajajoče suverenosti ljudstva je v sicer zahtevnih oblikah brezsubjektnega komuniciranja, ki regulirajo tok oblikovanja političnega mnenja in volje na tak način, da si zmoti podvrženi rezultati pridobijo domnevo praktične racionalnosti (Habermas 1989b, 7–36). V komunikacijski tok transformirana suverenost se uveljavi prek moči javnih diskurzov, ki odkrivajo za vso družbo relevantne teme, interpretirajo vrednote, ponujajo prispevke k rešitvi problemov, proizvajajo dobre razloge in razvrednotijo slabe. Ta mnenja morajo nazadnje dobiti obliko v demokratično organiziranih telesih odločanja, ker odgovornost za odločitve s praktičnimi posledicami zahteva institucionalno pripadnost. Diskurzi ne vladajo. Proizvajajo komunikativno moč, ki ne more nadomestiti administrativne moči, ampak lahko nanjo samo vpliva. Ta vpliv se omejuje na oskrbovanje in odtegovanje legitimnosti. Komunikativna moč ne more nadomestiti sistematične logike javne birokracije, na katero "v modusu obleganja" vpliva. Če se suverenost ljudstva na ta način razreši v procedure, ostane prazno tudi simbolno mesto moči, ki že od 1789, torej od revolucionarne ukinitve paternalističnih oblik vladavine, vzpostavlja vakuum, in ga ne zasedejo nove identifikacijske simbolizacije – npr. ljudstvo ali nacija, kakor po zgledu na Clauda Leforta misli Rödel (Rödel, Frankenberg in Dubiel 1989, 4. poglavje).

Civilna družba ali politična javnost

S tako spremenjenimi in preciziranimi premisami se lahko nazadnje vrnemo k opisu politične javnosti, v kateri se križata najmanj dva procesa – komunikativno proizvajanje legitimne moči na eni strani in na drugi strani manipulativno usmerjanje medijske moči za zagotavljanje množične lojalnosti, povpraševanja in "compliance" s sistemskimi imperativi. Na odprto vprašanje o temelju in izvoru neformalnega oblikovanja mnenja v avtonomnih javnostih sedaj ni več mogoče odgovoriti s sklicevanjem na statusne garancije socialne države in s holistično zahtevo po politični samoorganizaciji družbe. Na tej točki se namreč zapre krog med strukturnimi spremembami javnosti in tistimi dolgoročnimi trendi, ki jih teorija komunikativnega delovanja pojmuje kot **racionalizacijo življenjskega sveta**. Politično delujoča javnost ne potrebuje samo garancij institucij pravne države, ampak potrebuje tudi podporo kulturnih tradicij in socializacijskih vzorcev, politične kuture in prebivalstva, ki je **vajeno** svobode.

Centralno vprašanje ***Strukturnih sprememb javnosti*** je danes obravnavano pod geslom "ponovnega odkritja civilne družbe". Danes ne zadostuje več počezno sklicevanje na "podporo" izdiferenciranih življenjskih svetov in njihovih zmogljivosti za kritično refleksijo. Samo vprašanje je treba konkretizirati, in to ne samo v odnosu do socializacijskih vzorcev in kulturne tradicije. Liberalna, v motivih in vrednostnih orientacijah zakoreninjena politična kultura gotovo tvori ugodna tla za spontano javno komuniciranje. Toda še pomembnejše so oblike menjave in organizacije ter institucionalizacije nosilcev moči nepodrejene politične javnosti. Tu se vključujejo najnovejše analize C. Offeja, v katerih rabi pojem "asociativnih razmerij" z namenom, da "konfrontira globalni kategoriji življenjske oblike in življenjskega sveta, ki naj bi diskurzivni etiki zagotovili oporo v družbenem, z bolj sociološkimi kategorijami" (Offe 1989, 755). Meglen pojem asociativnih razmerij ne spominja slučajno na izraz "življenja v združbi" (Vereinswesen), ki je nekoč vzpostavil socialni sloj meščanske javnosti. Spominja tudi na medtem vznikli pomen izraza "civilna družba" (Zivilgesellschaft), ki, drugače kot moderni, od Hegla in Marksa običajni prevod "societas civilis" v "meščansko družbo" (bürgerliche Gesellschaft), **nič več** ne vključuje ekonomije, ki jo krmilijo trgi dela, kapitala in dobrin. Vendar človek v relevantnih publikacijah zaman išče jasnih definicij. Institucionalno jedro "civilne družbe" vzpostavljajo vsakokrat nedržavne in neekonomske vezi na temelju svobodne volje, ki, če zgolj nesistematično imenujemo nekaj primerov, segajo od cerkva, kulturnih združenj in akademij prek neodvisnih medijev, športnih in prostočasnih društev, debatnih klubov in državljanskih pobud, do poklicnih združenj, političnih strank, sindikatov in alternativnih gibanj.

John Keane pripisuje tem asociacijam nalogo oz. funkcijo "to maintain and to redefine the boundaries between civil society and the state through two independent and simultaneous processes: the expansion of social equality and liberty, and the restructuring and democratization of the state" (Keane 1988b, 14). Gre torej za asociacije, ki oblikujejo mnenje. Ne pripadajo – tako kot politične stranke, ki so v visoki meri že spojene z državo – administrativnemu sistemu, a uspejo imeti politične učinke prek publicističnega vpliva, bodisi zato, ker neposredno sodelujejo v javnem komuniciranju, bodisi zato, kot npr. alternativni projekti, ker programatski značaj njihovega delovanja služi kot primer, ki implicitno prispeva k javni diskusiji. Podobno Offe pripisuje asociativnim razmerjem funkcijo vzpostavljanja ustreznih kontekstov političnega komuniciraja, ki z dovolj dobrimi argumenti napeljuje državljane na "odgovorno delovanje": "Delovati odgovorno pomeni, da delujoči do svojih lastnih

dejanj metodično privzame – v futurum exactum – istočasno perspektivo eksperta, posplošenega drugega in svojega lastnega sebstva, in tako izpostavi kriterije, ki vodijo njegovo vedenje, stvarnemu, socialnemu in časovnemu preizkusu veljavnosti" (Offe 1989, 758).

Pojem civilne družbe se mora za svojo konjunkturnost zahvaliti tisti kritiki, ki so jo predvsem disidenti iz družb državnega socializma usmerili na totalitarno izničenje politične javnosti (glej Keane 1988, tretji del). Pri tem je pomembno vlogo igral komunikativno-teoretski pojem totalitarizma, ki ga je razvila Hannah Arendt. Prek tega je razumljivo, zakaj imajo v civilni družbi pomebno mesto mnenje oblikujoče asociacije, okrog katerih se lahko izkristalizira avtonomna javnost. Totalitarna oblast je prav to komunikativno prakso ljudi podvrgla nadzoru tajnih služb. Revolucionarne spremembe v vzhodni in srednji Evropi so te analize potrdile. Ni slučajno, da jih je sprožila reformna politika, ki si je na svoje zastave zapisala "Glasnost". Kot v nekem ogromnem družboslovnem eksperimentu se je, še posebno tipično v Nemški demokratični republiki, oblastni aparat revolucioniral pod rastočim pritiskom mirno delujočih državljanskih gibanj. In iz tega se je najprej razvila infrastruktura nove ureditve, ki se je pokazala že v ruševinah državnega socializma. Gonilo revolucije so bile prostovoljne asociacije v cerkvah, skupinah za uveljavitev človeških pravic ter z ekološkimi in feminističnimi cilji povezanih opozicijskih krogih. Nasproti latentnemu vplivu teh krogov se je morala totalitarna javnost stabilizirati le z opiranjem na silo.

Situacija pa je drugačna v družbah zahodnega tipa. Tu nastajajo svobodne asociacije znotraj institucionalnega okvira demokratične pravne države. In tu se postavlja vprašanje, na katero ni mogoče odgovoriti brez znatnega empiričnega raziskovanja: če in v kakšnem obsegu javnost, ki jo obvladujejo množični mediji, omogoča nosilcem civilne družbe, da sploh konkurirajo medijski moči političnih in gospodarskih intervencij, da spreminjajo, inovativno razvijajo in kritično filtrirajo spekter tistih vrednot, tem in razlogov, ki jih usmerja zunanje vplivanje. Meni se zdi, da za obravnavo tega problema pojem politično delujoče javnosti, ki sem ga razvil v ***Strukturnih spremembah javnosti***, še vedno ponuja ustrezno analitično perspektivo. Iz tega razloga se Andrew Arato in Jean Cohen pri svojem poskusu, da bi razvila za sodobno teorijo demokracije uporaben pojem civilne družbe, navezujeta na teoretsko arhitektoniko "sistema in življenjskega sveta", ki je bila zasnovana v teoriji komunikativnega delovanja (Arato in Cohen 1988, 40–67; 1989, 482–503).

Zaključujem z omembo izvirne študije, katere predmet je učinkovanje elektronskih medijev na prestrukturiranje enostavnih interakcij. Njen naslov ***No Sense of Place*** se nanaša na trditev, da so razpadle tiste strukture, v katerih so podružbljeni individui do nedavnega videli svoje družbene položaje in se vanje umeščali. Sedaj pa so se začele premikati celo tiste družbene meje, ki so definirale življenjski svet v elementarnih koordinatah prostora in zgodovinskega časa: "Many of the features of our information age make us resemble the most primitive of social and political forms: the hunting and gathering society. As nomadic peoples, hunters and gatherers have no loyal relationship to territory. They, too, have little 'sense of place'; specific activities are not totally fixed to specific physical settings. The lack of boundaries both in hunting and gathering and electronic societies leads to many striking parallels. Of all known societal types before our own, hunting and gathering societies have tended to be the most egalitarian in terms of the roles of males and females, children and adults, and leaders and followers. The difficulty of maintaining many separate places or distinct social spheres tends to involve everyone in everyone else's business" (Meyrowitz 1985).

Nepredvidljivo potrditev te nekoliko stereotipne teze ponujajo spet revolucionarni dogodki v letu 1989. Preobrati v Nemški demokratični republiki, na Češkoslovaškem in v Romuniji so sprožili verižni proces, ki ni predstavljal samo prek televizije prenašanih zgodovinskih dogodkov, temveč se je sam odvil **v modusu** televizijskega prenosa. Množični mediji niso bili odločilni zgolj za epidemične učinke svetovne difuzije. Drugače kot v 19. in zgodnjem 20. stoletju je lahko tudi fizična prisotnost množic demonstrantov na trgih in ulicah razvila samo toliko revolucionarne moči, kolikor jo je televizija spremenila v povsod prisotno prisotnost.

Z vidika normalnosti zahodnih družb je Meyrowitzova teza, da so množični mediji sprožili padanje družbeno definiranih mej, preveč linearna. Ugovori so pri roki. Razdiferenciranje in razstrukturiranje, ki vstopa v naš življenjski svet z elektronsko proizvedeno globalno vseprisotnostjo dogodkov in s sinhronizacijo neistočasnosti, imata za družbeno samozazanavanje prav gotovo občutne posledice. Padanje mej pa gre z roko v roki z množenjem istočasno specificiranih vlog, s pluraliziranjem življenjskih oblik in individualiziranjem življenjskih načrtov. Izkoreninjanje spremlja konstrukcija lastnih skupinskih pripadnosti in porekel, izravnavanje razlik pa nemoč v soočenju z nepredirno sistemsko kompleksnostjo. To so komplementarni in tesno prepleteni procesi razvoja. Množični mediji imajo tudi v drugih dimenzijah nasprotujoče si učinke. Mnogo govori v prid tezi, da je demokratični potencial javnosti, katere infrastrukturi daje pečat rastoča prisila selekcije elektronskih množičnih medijev, ambivalenten.

Če bi se danes še enkrat lotil raziskovati strukturne spremembe javnosti, ne vem, kakšen bi bil rezultat za teorijo demokracije – morda tak, da bi lahko dal povod za manj pesimistično oceno ter za manj kljubovalen in ne zgolj deklarativen pogled kot nekdaj.

Opombe:

1. Primerjaj kritiko z mojim *Entgegnung* v A. Honneth in H. Joas 1986, 377 in naprej.

2. Manin se ne nanaša eksplicitno na *Strukturne spremembe javnosti*, temveč na *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus* (Habermas 1973); glej Manin 1987, opomba 35, str. 367.

3. Tudi Cohenova se ne sklicuje na *Strukturne spremembe javnosti*, ampak na tri moje kasnejše angleške publikacije.

Reference:

Ker gre za prevod, smo pri referencah prisiljeni odstopati od bibliografskih pravil revije (op.ur.)

Abendroth, W. 1968. Zum Begriff des demokratischen und sozialen Rechtsstaates. V E. Forsthoff (ur.), *Rechtsstaatlichkeit und Sozialstaatlichkeit.* Darmstadt.

Almond, G. A. in S. Verba. 1963. *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations.* Princeton.

Almond, G. A. in S. Verba, ur. 1980. *The Civic Culture Revisted.* Boston.

Apel, K.O. 1988. *Diskurs und Verantwortung.* Frankfurt.

Arato, A. in J. Cohen. 1988. Civil Society and Social Theory. *Thesis Eleven*, 21, 40 67.

Arato, A. in J. Cohen. 1989. Politics and the Reconstruction of the Concept of Civil Society. V A. Honneth, T. McCarthy, C. Offe, A. Wellmer, *Zwischenbetrachtungen.* Frankfurt, 482 503.

Barnes, S. H., M. Kasse, ur. 1979. *Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies.* Beverly Hills.

Bellah, R.N. et al. 1985. *Habits of the Heart.* Berkeley.

Benhabib, S. 1987. *Norm, Critique, Utopia.* New York.

Böckenförde, E.W. 1976. *Staat, Gesellschaft, Freiheit.* Frankfurt.

Calhoun, C. 1988. Populist Politics, Communications Media, and Large Scale Societal Integration. *Social Theory*, 6, 219 241.

Cohen, J. 1988. Deliberation and Democratic Legitimacy. V A. Hamlin, Ph. Pettit (ur.), *The Good Polity*. Oxford.

Davis, N. Z. 1987. *Humanismus, Narrenherrschaft und Riten der Gewalt.* Frankfurt.

Dülmen, R. von. 1986. *Die Gesellschaft der Aufklärer.* Frankfurt.

Eder, K. 1985. *Geschichte als Lernprozeß.* Frankfurt.

Eley, G. 1989. *Nations, Publics, and Political Cultures: Placing Habermas in the Nineteenth Century.* (Rokopis.)

Ferment in the Field. 1983. *Journal of Communication*, jubilejna številka 33.

Forsthoff, E. 1968. Begriff und Wesen des Sozialen Rechtstaates. V E. Forsthoff (ur.), *Rechtsstaatlichkeit und Sozialstaatlichkeit.* Darmstadt.

Gans, H. 1979. *Deciding What's News.* New York.

Gitlin, T. 1983. *The Whole World is Watching.* Berkeley.

Gitlin, T. 1978. Media Sociology: The Dominant Paradigm. *Theory and Society*, 6, 205 253.

Görtzen, L. 1981. *J. Habermas: Eine Bibliographie seiner Schriften und der Sekundärliteratur, 1952 1981.* Frankfurt.

Goodin, R. E. 1986. Laundering Preferences. V J. Elster, A. Hylland (ur.), *Foundations of Social Choice Theory.* Cambridge.

Gouldner, A.W. 1976. *The Dialectic of Ideology and Technology.* New York.

Grimm, D. 1987. *Recht und Staat der bürgerlichen Gesellschaft.* Frankfurt.

Günther, K. 1988. *Der Sinn für Angemessenheit.* Frankfurt.

Habermas, J. 1963. *Theorie und Praxis.* Frankfurt.

Habermas, J. 1967. *Logik der Sozialwissenschaften.* Frankfurt.

Habermas, J. 1973. *Legitimationsprobleme in Spätkapitalismus.* Frankfurt.

Habermas, J. 1976. *Zur Rekonstruktion des historischen Materialismus.* Frankfurt.

Habermas, J. 1981. *Theorie des kommunikativen Handelns.* Frankfurt.

Habermas, J. 1983. *Moralbewusstsein und kommunikatives Handeln.* Frankfurt.

Habermas, J. 1986. Entgegnung. V A. Honneth, H. Joas (ur.), *Kommunikatives Handeln.* Frankfurt.

Habermas, J. 1988. Law and Morality. V *The Tanner Lectures on Human Values, Vol. 8.* Salt Lake City in Cambridge, 217 280.

Habermas, J. 1989a. Towards a Communication Concept of Rational Collective Will-Formation. *Ratio Juris*, Vol. 2, 144 154.

Habermas, J. 1989b. Volkssouveränität als Verfahren: Ein normativer Begriff der Öffentlichkeit? V Forum für Philosophie (ur.), *Die Ideen von 1789 in der deutschen Rezeption.* Frankfurt, 7 36.

Habermas, J. 1989c. *Strukturne spremembe javnosti.* Ljubljana (izvirnik Frankfurt 1962).

Habermas, J. 1990. *Die nachholende Revolution.* Frankfurt.

Habermas, J., L. v. Friedeburg, C. Oeler, F. Weltz. 1961. *Student und Politik.* Neuwied.

Hall, C. 1985. Private Persons versus Public Someones: Class, Gender, and Politics in England, 1780 1850. V C. Steedman, C. Urwin, V. Walkerdine (ur.), *Language, Gender, and Childhood.* London.

Heers, J. 1986. *Vom Mummenschanz zur Machttheater.* Frankfurt.

Hohendahl, P.U. 1989. *Literarische Kultur im Zeitalter des Liberalismus 1830 1870.* München.

Hollis, P., ur. 1974. *Pressure from Without.* London.

Honneth, A. 1985. *Kritik der Macht.* Frankfurt.

Honneth, A., H. Joas. 1986. *Kommunikatives Handeln.* Frankfurt.

Huber, E.R. 1968. Rechtstaat und Sozialstaat in der modernen Industriegesellschaft. V E. Forsthoff (ur.), *Rechtsstaatlichkeit und Sozialstaatlichkeit.* Darmstadt.

Jäger, W. 1973. *Öffentlichkeit und Parlamentarismus: Eine Kritik an Jürgen Habermas.* Stuttgart.

Katz, E. 1987. Communication Research since Lazarsfeld. *Public Opinion Quarterly*, Winter, 25 45.

Keane, J. 1988a. Despotism and Democracy. V J. Keane (ur.), *Civil Society and the State*. London.

Keane, J. 1988b. *Democracy and Civil Society. On the Predicaments of European Socialism*. London.

Klapper, J. 1960. *The Effects of Mass Communication*. Glencoe.

Koselleck, R. in R. Reichardt. 1988. *Die französische Revolution als Bruch des gesellschaftlichen Bewusstseins*. München.

Kübler, F., ur. 1984. *Verrechtlichung von Wirtschaft, Arbeit und sozialer Solidarität*. Baden-Baden.

Landes, J.B. 1988. *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution*. Ithaca.

Langenbucher, W.R. 1974. *Zur Theorie der politischen Kommunikation*. München.

Lodziak, G. 1986. *The Power of Television*. London.

Lottes, G. 1979. *Politische Aufklärung und plebejisches Publikum*. München.

Manin, B. 1987. On Legitimacy and Political Deliberation. *Political Theory*, Vol. 15.

Meyrowitz, J. 1985. *No Sense of Place*. Oxford.

Negt, O. in A. Kluge. 1972. *Erfahrung und Öffentlichkeit. Zur Organisationsanalyse bürgerlicher und proletarischer Öffentlichkeit*. Frankfurt.

Offe, C. 1989. Bindung, Fessel, Bremse: Die Unübersichtlichkeit von Selbstbeschränkungsformen. V A. Honneth, T. McCarthy, C. Offe, A. Wellmer, *Zwischenbetrachtungen*. Frankfurt, 739 775.

Offe, C., U.K. Preuss. 1989. *Can Democratic Institutions Make Efficient Use of Moral Resources?* (Rokopis.)

Pateman, C. 1988. The Fraternal Contract. V J. Keane (ur.), *Civil Society and the State*. London.

Plumb, J. H. 1974. The Public, Literature and the Arts in the Eighteenth Century. V M.R. Marrus (ur.), *The Emergence of Leisure*. New York.

Preuss, U. 1989. Was heißt radikale Demokratie heute? V Forum für Philosophie (izdajatelj), *Die Ideen von 1789 in der deutschen Rezeption*. Frankfurt, 37 67.

Prokop, D., ur. 1985. *Medienforschung. Vol. 1: Konzerne, Macher, Kontrolleure*. Frankfurt.

Rödel U., G. Frankenberg, H. Dubiel. 1989. *Die demokratische Frage*. Frankfurt.

Sennett, R. 1977. *The Fall of Public Man*. New York.

Thompson, E. 1963. *The Making of the English Working Class*. London. (Frankfurt 1985).

Tuchmann, G. 1988. Mass Media Institutions. V N. Smelser (ur.), *Handbook of Sociology*. New York, 601 625.

Wehler, G.U. 1987. *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*. München.

Williams, R. 1961. *The Long Revolution*. London.

Williams, R. 1962. *Communications*. London.

Williams, R. 1974. *Television: Technology and Cultural Form*. London.

Williams, R. 1983. *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society*. London.

THE NEW FOREWORD (1990) TO THE STRUCTURAL TRANSFORMATION OF THE PUBLIC SPHERE

JÜRGEN HABERMAS

BIBLIOGRAPHIC NOTE

The original German version of the foreword ("Vorwort zur Neuauflage 1990") was published in: J. Habermas, ***Strukturwandel der Öffentlichkeit***, Frankfurt: Suhrkamp (1990). Its English translation ("Further Reflections on the Public Sphere") was published two years later in C. Calhoun (ed.), ***Habermas and the Public Sphere***, Cambridge and London: The MIT Press (1992).